

1916 Türkistan İsyanına Bir Kaynak Olarak: «Asya'da Beş Türk»

Roza ABDIKULOVA*

ÖZET

Kırgızistan egemenliğini aldığından bu yana Kırgız ve Kırgızistan Tarihi Sovyet ideolojisinden arındırılıp tarafsız olarak yeniden ele almak ve yazmak işine başlanmıştır. Yakın dönem siyasi olaylarından biri ve belki en başta gelenlerden olarak 1916 Türkistan İsyanı sadece Kırgızlar ile ilgili değil, tüm Türk Dünyası'nı ilgilendirecek tarihi olaydır. Bu konuyla ilgili Sovyet tarih yazıcılığında her ne kadar bilimsel çalışmalar yapılmış ise de günümüzde yenice bakmak ve araştırmak devam etmektedir. Her gün geçtikçe 1916 Türkistan isyanıyla ilgili arşiv belgeleri, hatıratlar, seyahatnameler ortaya çıkmaktadır. İşte bunlardan biri de 1916 yılındaki Türkistan İsyanının en büyük kısmını oluşturan Yedisu isyanında Kırgızlarla beraber Rusya İmparatorluğu'na karşı mücadele eden Beş Osmanlı'nın birisi olan Adil Hikmet Bey'in yazdığı 'Asya'da Beş Türk' adlı eseridir. Eserde bahsedilen beş Osmanlı-Türkü hakkında Kırgız dilinde yazılan eserlerde de bilgiler geçmektedir. Makalede yukarıda adı geçen eserde bahsedilen bilgileri birkaç sınıflandırmalara ayırarak incelemede bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Türkistan, Osmanlı, Kırgız, isyan*

As a Source of Turkistan Rebellion: "Five Turks in Asia"

ABSTRACT

Since Kyrgyzstan took sovereignty, writing the history of Kyrgyz and Kyrgyzstan has begun again. One of the main political events Turkestan Revolt in 1916 is the related not only Kyrgyzs but also all of the Turkic world. Although scientific studies on this subject began in Soviet historiography, investigating and studying are still going on nowadays. Archive materials, memoirs and travel books about Turkestan Revolt in 1916 are coming out day by day. One of them is memoir named 'Five Turks in Asia' written by Adil Hikmet who was one of the five Ottoman Turks fought against the Russian Empire together with Kyrgyzs in Yedisu Revolt forming the largest part of the Turkestan Revolt in 1916. There are data written in the Kyrgyz language about five Ottoman Turks in the work. The data given in the work have been classified into several groups in this article.

Keywords: *Turkestan, Ottoman, Kyrgyz, rebellion*

Giriş:

«Asya'da Beş Türk» eseri, 1916 yılındaki Türkistan İsyanının en büyük kısmını oluşturan Yedisu isyanında Kırgızlarla beraber Rusya İmparatorluğu'na karşı mücadele eden Beş Osmanlı'dan birisi olan Adil Hikmet Bey'e aittir. Yazar 1916 yılında Orta Asya'ya gelmiş olup, orada karşılaştıkları maceraları daha sonra yayınlamıştır. Bu eser özelde Kırgız Tarihi için, genelde Türkistan isyanının tarihi açısından Orta Asya devletleri için önemli bir kaynaktır. Adı geçen isyanı araştıran Türkiye'de bilimsel çalışmalar da mevcuttur. Onlara başta Zeki Velidi Togan'ın Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Baymirza Hayit'in Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, Akdes Nimet Kurat'ın Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar

---

* *Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, roza@ere3@gmail.com*

adlı eseri, Nadir Devlet'in Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Saadettin Gömeç'in Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi adlı eserlerde isyan hakkında bilgiler yer almaktadır. Kırgızistan'da ise bu konu üzerine K. Üsenbaev'in, G. İ. Broydo'nun, C. Abdrahmanov'un, B. İsakeev'in, M. Mahmutbekova'nın ve P. Kazıbaev'in çalışmaları mevcuttur. 1916 isyanında Kırgızistan bölgesine gelen beş Osmanlı hakkında bahseden Adil Hikmet Bey'in yazdıkları üzerine bilgi özellikle Z. V. Togan'ın yukarıda adı geçen eserinde geçmektedir. Bu beş Osmanlı Türkü hakkında Kırgızistan'da ise isyana katılanların anlattıklarını derleyip sonradan M. Mahmutbekova tarafından kitap haline getirilen eserde bahsedilmektedir. Bununla kalmayıp isyan, tarihi açıdan güncel ve devamlı ele alınan konulardandır. Özellikle soykırım (Genocide) olarak kabul edilen 1916 Türkistan isyanı, şimdiki Orta Asya devletlerinin tarihinde en ağır ve sömürgeciliğin doruk noktaya geldiğinin neticesi olarak belirtilmektedir. İsyana ilgili Kırgız kaynaklarındaki bilgilerle tutarlılıkları ve tamamlayıcılığı göstermek açısından bu eserin tanıtılması lüzumu hissedilmiştir.

Eser ve onun konusu hakkında bilgi: Osmanlı İmparatorluğu'ndan Orta Asya'ya gelen beş Türk'ün, 1916 yılında gerçekleşen Milli Bağımsızlık Hareketi'nin bir parçası olan Yedisu Ayaklanmasındaki oynadıkları rol hakkında bilgi veren "Asya'da Beş Türk" kitabı 1999 yılında Ötüken Yayınevi'nde basılmıştır. Eseri Arap harflerinden günümüz Türkçesine Yusuf Gedikli aktarmıştır. Eserin yazarı olan Adil Hikmet, 1914 yılında Orta Asya'ya gelen beş Osmanlı-Türküden biriydi. O, Türkiye'ye döndükten sonra hatıralarını Cumhuriyet Gazetesi'nin 16 Haziran-16 Ekim 1928 tarihli sayılarında Arap harfleriyle yayınlamıştır. Daha sonra Latin alfabesine aktarılmış olarak kitap halinde yeniden basılmıştır.

Eserdeki bilgilere göre, Kuşçubaşı Selim Sami, Hüseyin Emrullah, Hüseyin (Kırımlı), İbrahim ve eserin yazarı olan Adil Hikmet tüccar kılığına girerek Osmanlı Devleti'nden 14 Haziran 1914'te yolculuğa çıkarlar. İzmir'den 4 Ağustos'ta gemiye binen tüccarlar zar zor Kaşgar'a ulaşırlar. Oradan Pamir cihetiyle Afganistan'a geçmek için yola koyulurlar. Doğu Türkistan'da Kaşgar'a doğru ilerlerken 27 Nisan 1915 tarihinde Rus askerlerine esir düşerler. Ruslar onları Taşkorgan'a gönderirler. Orada önce onları katletmek isteseler de, sonra bu kararlarından vazgeçerek Taşkent'e gönderirler. O dönemler Almanya'nın Çin büyükelçisi görevinde bulunan Fon Hintse onları ölümden kurtarır. 14 Temmuz 1915 tarihinde hapisten çıkarılan beş Türk, önce Balkaş gölünün güney doğusunda bulunan Kapal şehrine, sonra Kırgız-Kazaklar'ın yaşadıkları Sarhan şehrine sürgün edilirler. Sürgünde zor günleri yaşarken, onların imdadına Yedisu'da çıkan isyan yetişir. Eserin ana konusu da Yedisu İsyanı'nda onların oynadıkları tarihî roldür. 2 Ağustos 1916 tarihinde başlayan isyan, kısa sürede Bişkek, Karakol ve Tokmok bölgelerine (Kırgızistan'daki şehirler) yayılır. İsyanın önderleri Kanat Ibike uulu ve Şabdan Baatır'ın oğlu Hisamidin'dir. Arap alfabesinden Latin alfabesine aktaran Yusuf Gedikli, kitaba yazdığı giriş bölümünde, Şabdan Baatır'ın bu Milli Bağımsızlık Mücadelesi'ne katıldığını, hatta oğullarıyla beraber mücadeleyi yürüttüğünü yazar¹. Eserde ise Şabdan Baatır'dan bahsedilmez, sadece onun oğlu Hisamidin zikredilir. Şabdan Baatır 6 Nisan 1912 tarihinde, daha önce vefat ettiği de herkesçe malumdur.

¹Adil Hikmet Bey, Asya'da Beş Türk, Ötüken, İstanbul, 1999, s. 16.

Eserde yazarla ilgili fazla bilgi bulunmuyor. O, dört dilde Fransızca, Arapça, İtalyanca, İngilizce çok iyi konuşabilen, askerde gösterdiği başarılarından dolayı yüzbaşı rütbesine yükseltlen biriydi. Bu eser hatıra, günlük, tarihi roman ve seyahatname türünden bir çalışma olarak ele alınmıştır.

Müellif Adil Hikmet Bey eserinde Yedisu isyanına katıldıklarını teferruatlı bir şekilde anlatmaktadır. 1914 yılında Orta Asya'ya Osmanlı Devleti'nden gelen ve Yedisu ayaklanmasına faal bir şekilde katılan Osmanlı Türkleriyle (beş Türkten bahsedilmektedir) alakalı arşiv belgeleri tekrar gözden geçirilmelidir. Bu Osmanlı Türkleri hakkında isyana katılarak, Çin'e kadar gidip gelenlerin anlattıklarında dahi bahsedilmektedir. Kırgız filologu, dilbilimci Huseyin Karasayuulu 1916 yılında Çin'e anne-babasıyla kaçıp, tekrar Kırgızistan'a, Isık-Köl'e dönenlerdendir. Onun belirttiğine göre, Çin'e giderken Samıybek adlı Osmanlı Türküyle karşılaştıklarını, Kırgızlarla beraber Beş Türkün isyanda yönetici olduklarını ve Kırgızların Beş Türkün içinde Samıybek'ten etkilendiğini, neticede o sene dünyaya gelen Kırgız erkek çocuklarına Samıybek adı konduğundan bahseder². Bunlar dışında Kırgızların ilk tarihçilerinden olarak tanınan ve 1916 isyanına katılan Belek Soltonoev de eserinde, Samıybek adlı başkanıyla sayısı dört-beş olan İstanbul Türkleri Kulca'da Musabaev adındaki Uygurla karşılaşır ve Çin'e kaçan Kırgızlarla beraber mücadeleye katılmak niyetindeydiler diye belirtmektedir³. Bunlar hakkında isyana katılan Yedisulu Kırgız veya başka yerli halkın insanları kendi anlatımlarında bahsetmektedir.

Eserine Göre 1916 Türkistan İsyanı:

Yazar, kitabında yol arkadaşlarıyla Hindistan'da, Doğu Türkistan'da bulduklarını, Rus askerlerinin tuzağına düştüklerini ve ölümden kıl payı kurtulduklarını, onlardan kaçarken Kırgızlarla karşılaştıklarını, Doğu Türkistan'a geri döndüklerini, Taklamakan'dan Hoten'e ve oradan Çin'e geçtiklerini, Şanghay maceralarını, seyahat esnasında arkadaşlarının ne yaptıklarını, özellikle onların Yedisu İsyanı'na katıldıklarını teferruatla anlatmaktadır.

Beş Osmanlı Türkü Orta Asya'ya geldiklerinde Türkistan'ın batısının Ruslar, doğusunun Çinliler ve güneyinin (Kuzey Afganistan) İngilizler tarafından işgal altında bulunduğunu kaydetmiştir. Buralara gelme amaçlarının, Türkistan'daki yerli halkın milli şuur ve duygularını uyandırmak olduğunu bildirir. Fakat gelen Beş Türk'ün dördü neden askerdi sorusu ortaya çıkmaktadır. Silahlı hareket değil, Türkleri aydınlatmak, uyandırmak amacıyla geldiklerinden bahsedilir, fakat isyanla karşılaşınca eserde bahsedildiği gibi, bir elinde kılıç, bir elinde meşale taşıyan bir ihtilalci oluyorlar. Bu konuda eserde şöyle bahsedilmektedir: «...Zekama güveniyordum ve bu sayede İngiliz, Rus, Çin hudutlarından kolay geçeceğimi Kırgız, Oğuz, Özbek, Kıpçakların açacağı bayrağın altına toplanacağını düşünüyordum. Bu şekerden tatlı hayallerin biberli tarafını hatırıma bile getiremiyordum⁴». Bu konu üzerine 1916 yılındaki isyana katılanlardan 1898 yılında dünyaya gelen Kудaybergen Koşoev'in (şimdiki

² Husain Karasa uulu, "1916-Cıldagy Kötörülüş Cönündö", Ürkün, 1916, Tarihıy-Darektüü Oçerk, Bişkek, 1993, s. 211.

³ Belek Soltonoev, "1916-Cıldagı Kırgız Kötörülüşü", Ürkün, 1916, Tarihıy-Darektüü Oçerk, Bişkek 1993, s. 181.

⁴ Adil Hikmet Bey, a., g., e., s. 39.

Kırgızistan'a bağlı olan Kemin reyonu İliç sovhozunda yaşayan insan) verdiği bilgiye göre, halk arasında Türkiye'den (Osmanlı Devleti'nden bahsedilmektedir) sultan buraya insan göndermiş, gazavata çağırılmaktadır, biz gazavata çıkacağız, onlardan yardım gelecektir gibi sözler yayıldığından bahseder⁵. Kasım 1916'da Beş Osmanlı-Türkü Hisamidin'le beraber Rus askerlerine karşı savaştıkları, o zamanlar Kırgızların yedi bin civarında silahlı askerlerinin hazır bulunduğu genel olarak eserde beyan edilir. Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun çeşitli ateşli silahlarla donanmış askerleri karşısında hezimete uğrayan Yedisu halkı, bu mücadelede ahalesinin % 30'unu, üçte birini kaybeder. Üç yüz bin civarında Kırgız ve Kazak Doğu Türkistan'a göç etmek zorunda kalır. Zeki Velidi Togan bu olaylar neticesinde, yüz binden fazla Kırgız ailesinin göç ettiğini bildirir⁶. Adil Hikmet Bey, eserinde Doğu Türkistan'a gelen Kırgızlar arasında şimdiki Kırgızistan coğrafyasına dönüp dönmek konusunda anlaşmazlıklar olduğunu, onların bazıları memleketlerine dönmek isterken bazılarının Çin Türkistanı'nda kalmayı tercih ettiklerini yazar.

Yazarın verdiği bilgilere göre, onlar Kırgızlarla beraber savaşmak için nerede toplanmaları gerektiğine kadar kararlaştırmışlardı. Kırgız askerleri, Issık Göl'de toplanırlar ve kumandanları olarak Hisamidin ile beş Osmanlı-Türkünü seçerler. Ruslara karşı güçlerinin yetmeyeceğini bildiklerinden, önce geceleri onların silah depolarını yağmalamaya başlarlar. Böylelikle birçok Kırgız silah sahibi olur. Bazı zengin Kırgızlar, bütün servetlerini askerlerin silahlanması için harcar. Buna Şabdan oğlu Hisamidin örnek gösterilebilir. Eserde Hisamidin bütün servetini ihtilal uğrunda sarfetmiş olan bir kahraman olarak tanımlanır⁷. İsyancılara karşı General Kuropatkin komutasındaki Rus askerleri yola çıkarlar. Yazar Rus müfrezelerinin sadece Issık-Göl'de otuz bin Kırgız'ı katlettiğini eserde bildirir. Fakat Kuropatkin beş Türk'ü yakalayamaz ve bir buyruk emir yazdırır. Yazar eserde emri şöyle aktarmaktadır:

«Yedisu vilayetinde bulunan beş Türk tınçsızlık ve fitneler biznin cerakini hor hasret ilen tutturdular. Rusya padişahının baht ve saadeti halk ve cemaatinin baht ve saadeti bilen üzölmek birlikte tutaşkandır. Halkının kaygu ve hasreti anın kaygu ve hasretidir. Hazır çıkan tınçsızlık, tertipsizlikten ihtimal bir hor cemaat tertipsizliği peyda bolur. Hem de biznin şahanenin birlik ve bütünlüğüne havf ve hatikelür. Padişahlık hizmetinde hor ahd ve nezrimiz bizge emir kıladır. Bütün küç, kuvvet ve akıl tasarrufumuz ilen padişahlığa havf ve heterli bulungan fitne ve igva'atı basuga ictihad kılar bu beş Türk'ü uşlab (yakalayarak), kollarını bağlab pravleniyaga (yönetime) teslim kılgan adamna ve beher Türk'nin serine on min som berürge lazım ve la-büdd gördük. 2 Kanun-i evvel (15 Aralık) 1916. General Kuropatkin»⁸.

Millî bağımsızlık harekâtına beş Osmanlı Türkünün katılması ve isyanın yöneticilerinden biri olan Şabdan Bahadır'ın oğlu Hisamidin'in (Kırgızca İsamidin) Çin'e mülteci olarak sürülen Kırgızların Anadolu'ya göç ettirilmesi hakkında beş Türk'e teklif sunması, eserde yer alan tarihi yeni bir bilgi olarak ilgiyi çeker. Yazarın fikrinde, Kırgızların Güney Anadolu'nun dağlık bölgelerine yerleştirilmesi Türkiye için yararlı olacaktır. O bölgedeki Ermeni köyleri arasına üçer Kırgız köyünün yerleştirilebileceğini

⁵Mistegül Mahmutbekova, Kırgızstandağı Uluttuk-Boştonduk Kötörölüş, Erkin-Too Basması, Bişkek, 1996, s. 55.

⁶Zeki Velidi Togan, Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Yayını, İstanbul 1981, s. 341.

⁷Adil Hikmet Bey, a., g., e., s. 299.

⁸Adil Hikmet Bey, Asya'da Beş Türk, Ötüken, İstanbul, 1999, s. 218.

de eserinde bildirir. Hisamidin'in girişimleriyle Kırgızlar Anadolu'ya gitmek üzereydi. Onlar bu göçe sadece Kırgızlar değil, Hoten'de yaşayan diğer Türk halklarını da dahil etmeyi konuşmuşlardı. Yazar, onların Anadolu'ya göç etmeleriyle beraber Türkiye'de el sanatlarının canlanacağını ve zenginleşeceğini, ülke ekonomisine katkı sağlayacaklarını düşünüyordu⁹. Fakat o dönemler Türkiye (Osmanlı Devleti) savaş içindeydi.

Yedisu vilayeti Başkanı Folbaum ile Türkistan Genel Valisi Kuropatkin isyancıların ve hatta isyancı olmayan yerli halkın soykırımı tabi tutulmasında rolü olanlardı. Rusya İmparatorluğu'nun askerlerinin elinde topraklar var ise, yerli ahalinin elinde ise sadece mızrak, sopalar vardı. Cusup Abdrahmanov'un belirttiğine göre, Rusya İmparatorluğu askerleri keklik öldürür gibi, isyancı mı değil mi demeden, tüm yerli halkı kurşuna tutmuştur. Burada isyancıların sadece silah olarak Rusya'yla mukayese edilemeyecek durumda olması dışında en temel eksikliği isyanda merkeze bağlı bir yöneticilik olmamasıdır.

Türkistan isyanındaki Yedisu bölgesi, sömürgecilik açısından ön plandaki topraklardan olmuştur. Broydo'ya göre, isyan Rusya İmparatorluğu'nun yerli halkı soykırımı götürerek toprakları boşaltma siyasetiydi¹⁰. Kırgızistan Devlet adamı ve Halk Komiserleri Cumhuriyet Konseyi Başkanı Bayalı İsakeev'e göre, yerlilerin toprağını elinden almada Çarlık Rusya'nın üç amacı vardı: Birincisi, Rus çiftçilerini toprakla donatmak; İkincisi, Türkistan yeraltı zenginliğinden faydalanmak; Üçüncüsü ise, sömürgecilik siyasetini yapmaktı¹¹.

1916 Türkistan isyanının daha uzun ve şiddetli yaşandığı yer Yedisu bölgesi olmuştur. Buradaki isyanın adlandırması ayrıca Ürkün adıyla bilinmektedir. Ürkün kelimesi Türkistan İsyanı'na verilen bir diğer isim olmakla, adı geçen kelime XI. Yüzyılda yazılmış olan Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lügat'it - Türk eserinde, ürkündüşman yüzünden ulus arasına düşen ürküntü, telaşla kalelere ve sığınaklara kaçışma olarak açıklanmaktadır¹². Ürkün kelimesi, Yudahin'e göre, Kırgızlarda iki anlamda kullanılır: Birincisi, 1916 yılındaki ahalinin toplu halde Çin'e kaçışına verilen tarihi özel adlandırma; İkincisi ise, kaçanlar veya 1916 yılındaki isyandan kaçanlar adını taşımaktadır¹³. Çünkü Çarlık Rusyası'na karşı çıkan ahaliyi soykırımı başladığında çaresizlikten vatanını bırakarak Çin'e göç etme mecburiyetini de yaşamışlardır. Her şeye rağmen 1916 Türkistan isyanı'nı Rusya İmparatorluğu'nun sömürgeciliğinin sonucu ve XX. Yüzyılın başındaki millî trajedi olarak algılamak mümkündür. Dünya çapında bir soykırım (genocide) olarak ele alınmakta olduğu da dikkat çekilecek, güncel bir konu olmasına sebeptir.

1916 Türkistan isyanının Yedisu'daki kısmına faal bir şekilde katılan Beş Osmanlı-Türkü, 1917 yılında Kuçar'a ulaşır. Rusya ile Çin kendi aralarında anlaşarak bunları yakalamak ister. Osmanlı-Türkleri 29 Haziran 1918 tarihinde Şanghay'a geldiklerinde onları İngilizler aramaya başlarlar. İngilizlerden kurtulmak için beş Osmanlı birbirlerinden ayrılırlar ve çeşitli yollarla binbir zorluklar çekerek Türkiye'ye

⁹ Adil Hikmet Bey, a., g., e., s. 299.

¹⁰ Cusup Abdrahmanov, "Kırgızdardın 1916-Cıldagı Kötörülüşü Cönündö", Ürkün, 1916, Tanhıy-Darektüü Oçerk, Bişkek 1993, s. 42.

¹¹ Bayalı İsakeev, "1916-cıl. Ürkün", 1916, Tanhıy-Darektüü Oçerk, Bişkek 1993, s. 101.

¹² Divanü Lügat-it-Türk, Çeviren: Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları: 524, IV. Baskı, Ankara, 1991, s. 715.

¹³ Kirgizsko-Russkiy Slovar, Sostavil Konstantin Yudahin, İzdatelstvo Nauka, Moskva, 1985, s. 325.

dönerler. Selim Sami ve İbrahim 13 Nisan 1920 tarihinde Mançurya üzerinden Rusya'ya; Adil Hikmet ve Hüseyin 14 Nisan 1920 tarihinde Japonya'dan gemiyle Hamburg'a; Emrullah Bey ise Afganistan, Batum, Trabzon yoluyla 19 Temmuz 1919 tarihinde İstanbul'a gelir. Kitabın yazarı Adil Hikmet Bey, ancak 23 Mart 1921 tarihinde İstanbul'a ulaşır.

Eser'e Göre Kırgızlarda Ekonomik Hayat:

Eser, isyan dışında Kırgızların sosyal, ekonomik hayatı hakkında da bilgileri içermektedir. Beş Osmanlı-Türkü Hindistan'dan Doğu Türkistan'a Pamir üzerinden geçtikleri için, bir ara Pamir Kırgızlarının arasında kalırlar. Onların kültürü, günlük yaşam biçimi ve geçim kaynakları hakkında bilgi edinirler. Örneğin, onların koyunlarının danalar gibi iri olduğunu, kışın hayvanların karı ayaklarıyla açarak otladıklarını gözleriyle görürler. Pamir Kırgızları'nın koyunu kesmeden evvel "Oomin" diye dua ettiklerine şaşırırlar. Koyunun kellesini de pişirerek sofraya koyduklarını, koyun kafasının ön kısmı misafire ikram edilirse, o misafirin geveze olduğunu bildirdiğini ima ettiğini bile yazar. Koyunun kafatasının da misafirlerden en yaşlı ve saygıdeğerine verildiğini yazar¹⁴. Bu tür gelenek günümüz Kırgızistan'da da devam etmektedir.

Beş Türk, Pamir'den Taşkorgan'a (Çin Türkistan'ı topraklarında vadi ismi) giderken de Kırgızlara rastlar. Onların at sürüleri, koyun ve yak besleyerek yaşadıklarını, fakirlerinin sadece etle geçindiklerini, zenginlerinin ise Çin pazarlarından şeker, un, pirinç ve arpa satın aldıklarını, etten salam sucuk, at sütünden kımız yaptıklarını orada görürler. Yazar, ayrıca kapana düşmüş bir kartalı serbest bırakırken kapanın Kırgızlara ait olduğunu bildirir¹⁵. Burada Kırgızların avcı kuşlar besledikleri ortaya çıkmaktadır ve bu tür mesleğe Kırgızlarda *minüşkörlük* adı verilmektedir. O dönemler Orta Asyalılar, Türkistanlılar, Osmanlı Türklerine "İstanbul Türkleri" dediği dikkate değerdir. Belki, buralardan Hacc'a gidecek olan kimseler İstanbul üzerinden Mekke'ye geçtiklerinden, şehir ismi yerli halk arasında iyi biliniyordu. Belki de o dönem İslam dünyasının halifesi olması ve o memleketin başkenti olarak İstanbul'un tanınmasından kaynaklanmaktaydı. Yazar Andican'a geldiklerinde halkın daha önce onları gazete haberlerinden bildiklerini, onların Pamir Kırgızlarını bağımsızlık mücadelesi için teşvik ettiklerini duyduklarını eserinde belirtir.

Eser'e Göre Kırgızlarda Sosyal ve Kültürel Hayat

Eserde bugüne kadar kullanılmakta olan geleneklerden bazıları hakkında bilgiler yer almaktadır. Onlardan bir tanesi Osmanlı-Türkleri bir Kırgız kadının evinin bir köşesinde ağlamakta olduğunu, sebebinin de bir sene önce vefat eden babasının yas törenini gütmekte ve ağıt söylemekte olduğuna şahit olurlar. Osmanlı-Türkü İbrahim Efendi diz çökerek Kuran-ı Kerim'den süre okumaya başlar. Kırgız bayan da ağlamayı durdurur, İbrahim Efendiyi dinlemeye devam eder. Bunun ardından kazanın içindeki karı eriterek çay yapar ve et getirerek yemek hazırlamaya başlar¹⁶. Günümüzde de ölenin ardından yas töreninin yapılması, ağıt söylenmesi gibi örfler devam etmektedir.

¹⁴ Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, Ötüken, İstanbul, 1999, s. 93.

¹⁵ Adil Hikmet Bey, a., g., e., s. 104.

¹⁶ Adil Hikmet Bey, *Asya'da Beş Türk*, Ötüken, İstanbul, 1999, s. 97-98.

Kırgızların yemek kültüründe kımızın yeri büyüktür. Kımız at sütünden yapılmakla beraber, içilecek en önemli üründür. Bunun yanında, sağlık için de bazı hastalıklara şifa olduğunu XX. Yüzyılın başında o amaçla diğer halklar da Kırgızlardan alarak kullandıklarından bahsedilmektedir. Verem hastalığı için en iyi şifa verici olarak kımız kullanıldığı, hatta Rusların da bu amaçla Kırgızlardan kımızı aldıklarına değinilmektedir¹⁷.

Eserde Osmanlı-Türkleri Pamir Kırgızları dışında, şimdiki Kırgızistan coğrafyasındaki Isık gölü Kırgızlarıyla buluşur iken, her iki bölgedeki Kırgızların ev kültürünün aynı olması, enteriyör açısından da çok benzer olduğu belirtilir. Bozüy (çadır) adı verilen Kırgız çadırlarının iç kısmı er (erkeğe ait) taraf, epçi (kadına ait) taraf, misafir oturacak yer ve mutfak kısımlarından oluşmaktadır. Beş Osmanlı-Türkü Isık Gölü bölgesindeki bir bozüye (çadır) girdiklerinde evin üyelerinden bazıları gürültülü bir oraya bir buraya koşturmakta olduğunu, bir kısmı da onları misafir olarak karşılamakla meşgul olduğundan bahseder. Çok fazla zaman geçmeden o evin bir erkek çocuğu dünyaya geldiğini ve yeni doğan çocuğa Osmanlı-Türklerinin isim koymasını rica ettiklerini, onlar da Turgut diye isim koyduklarını yazar. Günümüz Kırgızlarda Turgut ismi hiç kullanılmayan isimlerden olduğu için, sadece Isık-Köl bölgesinde Turgutov veya Turgutovalar olduğu ve onlar 1916 senesinde dünyaya gelen dedesinin adını soyad olarak taşımakta olduğu dikkati çeker. Burada daha önemli dikkati çeken bir diğer unsur, doğum yapan kadının kendi çocuğunun göbeğini kendisi kesmiş olması ve gelen misafirlere yemek hazırlığı yapmasıydı¹⁸.

Kırgız kültürünün bir parçası olarak kopuz (komuz):

Kırgız kültüründe müzik aleti olarak kopuz her zaman varlığını sürdürmüştür. Buna 1916 yılındaki bilgi ise, Canibek adındaki bir Kırgızın evinde Osmanlılar misafir olurken Canibek'in kopuzu eline alarak Kırgız türkülerini oynarken Osmanlıların Anadolu esintilerine benzetmeleri vardır. Aynı bunun gibi Çin'e doğru yol alan Kırgızların da elinde kopuzlarıyla gittikleri ve yolda şöyle türküler söyledikleri eserden öğrenilebilir:

Ana yurdundan koğuldum
 Duşmanlara kul oldum
 Bu yurdun dili olsa
 Cedlerimiz biri görse
 Duşmanları ezin biçin
 Zalimleri kırın geçin¹⁹.

Kırgızlar Çin'e kadar gittiklerinde geri dönmek ya da geri dönmekten ise orada ölmeyi tercih edenler ortaya çıkar. Bunlar karar vermede toplanarak meseleyi ortaya koyarlar. Bu tür geleneğe Kırgızlarda Keneş (meclis) dendiği eserde belirtilir. Kırgızlarda bir meseleyi çözerken kendi başlarına değil, toplanarak, bir araya gelerek, keneş (meclis, danışma yoluyla) yoluyla bir sonuca bağladıklarından bahsedilir²⁰. Günümüz Kırgızistan'da Millet Meclisi'ne Cogorku (Büyük) Keneş denir. Bir de keneş

¹⁷ Adil Hikmet Bey, a., g., e., s. 101.

¹⁸ Adil Hikmet Bey, a., g., e., s. 194.

¹⁹ Adil Hikmet Bey, a., g., e., s. 195.

²⁰ Adil Hikmet Bey, a., g., e., s. 197.

geleneğine uygun atasözü vardır: “keneşip kesken barmak oorubayt”. (Danışarak kesilen parmak ağrımaz), daha doğrusu konuşularak, meseleyi ortaya koyarak, sonra üzerinde bir karara varmak anlamını vermektedir.

Sonuç

Tarihte 1916 Türkistan isyanı ve onun büyük parçasını oluşturan Yedisu'daki isyanın devamı hakkında bilgi veren Adil Hikmet Bey'in Asya'da Beş Türk eserindeki bilgiler Kırgızistan Tarihi ve hatta Türkistan Tarihi açısından önemli yer tutmaktadır. Asya'da Beş Türk eseri, isyanın gidişatı, sonucu ve özellikle Çin'e kaçanların kaderi dışında o dönemdeki Kırgızların sosyal, kültürel ve ekonomik durumlarından da haber veren bir kaynak olarak tanımlanır. Konuyla direkt bağlantılı olan yukarıda adı geçen eseri Kırgızistan Tarihinde, özellikle yakın dönem tarihi ve 1916 Türkistan isyanı açısından döneminde yazılmış kaynaklara eklemek ve oradaki bilgileri kullanmak yerinde olacaktır.

Kaynakça:

- ABDRAHMANOV C., “Kırgızdardın 1916-cıldagı KötörülüşüCönündö”, *Ürkün*, 1916, Tarihıy-DarektüüOçerk, Uçkun Basması, Bişkek 1993, s. 3-60.
- Adil Hikmet Bey, *Asyada Beş Türk*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1999.
- BROYDO G. İ., “1916-cıldagı Kırgız KötörülüşününTarihınaMaterialdar”, *Ürkün*, 1916, Tarihıy-DarektüüOçerk, Uçkun Basması, Bişkek 1993, s. 60-98.
- Divanu Lugat-it-Türk, Çeviren: Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları: 524, IV. Baskı, Ankara 1991.
- İSAKEEV B., “1916-cıl. Ürkün”,1916, Tarihıy-DarektüüOçerk, Uçkun Basması, Bişkek 1993, s. 98-126.
- KARASA uulu H., “1916-cıldagy kötörülüşcönündö”, *Ürkün*, 1916, Tarihıy-Darektüü Oçerk, Uçkun Basması, Bişkek 1993, s. 205-219.
- MAHMUTBEKOVA M., Kırgızstandagı Uluttuk-BoştondukKötörülüş, Erkin-Too Basması, Bişkek 1996.
- SOLTONOEV B., “1916-cıldagı Kırgız Kötörülüşü”, *Ürkün*, 1916, Tarihıy-Darektüü Oçerk, Uçkun Basması, Bişkek 1993, s. 151-192.
- TOGAN Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Yayını, İstanbul 1981.
- USENBAEV K., *Vosstaniye 1916 goda v Kirgizii*, İlim Basması, Frunze 1967.
- YUDAHİN K., *Kirgizsko-Russkiy Slovar*, Sostavil Yudahin, İzdatelstvo Nauka, Moskva 1985.